

Слова –

Усяго аснова.

Душа відушчая ў слова

(Р. Барадулін)

А. Албут

ВОБРАЗ КАТА ЯК ЎВАСАБЛЕННЕ АРХЕТЫПА ТРЫКСТЭРА Ў КАЛЫХАНКАХ

Фальклорныя тэксты як аб’ект этналінгвістычнага даследавання з’яўляюцца надзвычай каштоўнай крыніцай ведаў пра светабачанне беларусаў, самаўспрыманне імі сябе ў гэтым свеце. Антрапацэнтрычная навука дае магчымасць разглядаць такія этнакультурныя тэксты-феномены з ажыццяўленнем сінтэзу розных падыходаў, кірункаў, у цэнтры ўвагі якіх асоба чалавека. Ідэі заснавальніка аналітычнай псіхалогіі К. Г. Юнга даволі распаўсюджаны ў даследаваннях фальклорных матэрыялаў (галоўным чынам, казак як трансфармацыі міфаў), літаратурных сюжэтаў. Аб’ект нашага даследавання – калыханкі, сістэма вобразаў і матывы якіх дазваляюць, на нашу думку, разглядаць творы гэтага жанру з пазіцыі юнгаўскага вучэння пра архетыпы.

М. фон Франц, паслядоўніца К. Г. Юнга, дае наступнае вызначэнне: “Архетыпы – паняцце, якое цяжка ўявіць дакладна, але іх уздзеянне праяўляецца ў свядомасці ў якасці архетыпічных вобразаў і ідэй. Гэта універсальныя патэрны ці матывы, якія паўстаюць з калектыўнага несвядомага і з’яўляюцца асновай рэлігій, міфаў, легенд і казак” [12, с. 250]. Е. М. Мялецінскі адзначае, што К. Г. Юнг разглядаў архетып як “пэўныя структурныя схемы, структурныя перадумовы вобразаў”, якія выступаюць у якасці “канцэнтраванага выражэння псіхічнай энергіі, актуалізаванай аб’ектам” [11, с. 5]. Найважнейшыя юнгаўскія архетыпы, па сутнасці, перадаюць этапы пераходу ад першаснага калектыўнага несвядомага да больш высокага ўзроўню індывідуальнай свядомасці – такім чынам, як слухна падагульняе Е. М. Мялецінскі, “паводле Юнга, архетыпы апісваюць несвядомыя душэўныя падзеі праз вобразы знешняга свету” [11, с. 6]. Такі падыход часам крытыкуюць як рэдукцыянісцкі, аднак факт бачання свету чалавекам праз уласнае “я” адмаўляць, безумоўна, не варта. Даследчык, аналізуючы працы К. Г. Юнга, Н. Фрая, Ж. Дзюрана, Г. Башляра, сцвярджае, што пералічаныя тэарэтыкі, “гаворачы пра архетыпы, маюць на ўвазе найперш не сюжэты, а набор ключавых фігур ці прадметаў-сімвалаў, якія спараджаюць тыя ці іншыя матывы” [11, с. 13]. Але для нашай працы якраз такі падыход падаецца актуальным з прычыны спецыфікі самога аб’екта. Аналізуючы калыханкі, мы можам вылучыць уласцівы ім набор вобразаў-персанажаў, тыповыя матывы, якія, аднак, не ўтвараюць цэльнага, завершанага сюжэта, як у казках і

літаратурным эпасе, а існуюць нібы цаглінкі, з якіх выканаўца песні будзе тэкст калыханкі.

Што датычыць уласна псіхалагічнага аспекту тэорыі Юнга, то нашу ідэю на конт увасаблення ў вобразе ката, самага частага персанажа калыханак, архетыпа трыстэра мы звязваем з законам антагенезу, які паўтарае філагенез. Асабліваць жанру калыханкі ў наступным: “Якраз да гэтага жанру як нельга лепш стасуюцца патрабаванні, што прад’яўляюцца наогул да дзіцячага твора, дзіцячай кнігі. С. Маршак так гаварыў: *Справа не ў даступнасці, а ў нейкай сапраўднай адпаведнасці кнігі з рытмам і светаадчуваннем дзяцей*” [2, с. 10]. Архетып трыкстэра ўвасабляецца ў героях анімалістычнага эпасу ўсіх народаў. Казкі пра жывёл, з іх кумулятыўнай кампазіцыяй, вельмі прыдатныя для ўспрымання маленькімі слухачамі, гэтак і калыханкі – неад’емны складнік свету дзяцінства. Складаны і супярэчлівы паводле сваёй прыроды трыкстэр заўважаецца і ў гэтым жанры. Чаму так, відаць, “падкажа” згаданы закон, метафрычна асэнсаваны ў наступным выказванні: “У дзіцячых казках пра жывёл ёсць свае кампазіцыйныя прыёмы, старажытнага паходжання, г. зн. якія ўзыходзяць да дзяцінства чалавецтва” [9, с. 11].

Якая ж сутнасць закладзена ў паняцце “трыкстэр”? Апісанне асаблівацей персанажа-трыкстэра ў розных навукоўцаў фактычна супадае (гл. [14], [11], [9], [13], [5])⁷. Трыкстэр, антыгерой у адносінах да культурнага героя, дэміурга, з’яўляецца дэманічным дваініком, ценем, паходжанне іх узыходзіць да этыялагічных міфаў. Заўважым, што “Сам міф, як усяляк падкрэлівае Дзюран услед за Юнгам і часткова за Леві-Стросам, заўсёды ўяўляе поле канфрантацыі нейкіх апазіцый” [11, с. 13]. Так, трыкстэр проціпастаўляецца культурнаму герою, аднак “найстаражытнейшым, дакладней, вельмі архаічным культурным героям часта прыпісваюцца і круцельскія штукарствы, якія здзяйсняюцца не заўсёды з добрымі, стваральнымі мэтамі” [11, с. 36–37]. Такім чынам, першапачаткова герой і цень могуць аб’ядноўвацца ў адным вобразе, што абумоўлівае яго амбівалентнасць. “Трыкстэр уяўляе з сябе першабытную “касмічную” істоту, чыю прыроду можна ахарактарызаваць як *боска-жывёльную*” [14, с. 348].

Прасочым на матэрыяле тэкстаў калыханак, якія ж рысы, функцыі, дзеянні ката даюць падставу разглядаць гэты вобраз як увасабленне архетыпа трыкстэра.

Кот у калыханках з’яўляецца медыятарам паміж прасторай, маркіраванай для чалавека як “свая”, і “чужой”, а таму хутчэй за ўсё варожай, небяспечнай прасторай – лесам, балотам. Паказальны ў гэтым плане наступны прыклад: *Ішоў каток з падпечча, // Нёс шубку авеччу. // Ішоў каток з падлаўя, // Нёс шубку баранню. // Ішоў каток з падполля, // Нёс шубку саболлю. // Пайшоў каток у лясок, // Прынёс каток піражок. // Ці самому есці, // Ці дзіцяці*

⁷ Прывядзём азначэнне з энцыклапедыі Беларускай фальклору, дадзенае У. М. Конанам: “дэманічны ці камічны дублёр дэміурга (Бога, творцы, майстра), культурнага героя эпічных жанраў фальклору. Надзелены рысамі круцеля, ашуканца, хітруна, здрадніка, няўдачніка, свавольніка” [5, с. 629].

прывесці? [6, с. 119] Часцей за ўсё кот вяртаецца адтуль з нейкім дарункам⁸ (*Ішоў коцік па лаўкі, // Нёс малютку баранкі, // Ішоў коцік з замор'я, // Нёс малютку здароўя* [6, с. 74]), праўда, не заўсёды аддае яго сам: *Пайшоў каток у лясок, // Знайшоў сабе паясок, // Трэба коціка пераняць, // Паясочак адабраць...* [6, с. 102]. Аднак локус можа аказацца варожым кату, бо і яму не заўсёды шанцуе: *Пайшоў каток у лясок // Па Гандзін паясок. // Паясочка не знайшоў, // Сам дадому не прыйшоў* [6, с. 117].

Здараецца, кот можа не выканаць даручэнне паводле ўласнай волі, не праявіць сяброўскага стаўлення да адрасата калыханкі: *Пайшоў каток у лясок // Шукаць Волі паясок. // Ён паяска не знайшоў, // Узяў плюнуў і пайшоў. // А Волечка чакае, // Што ёй каток шукае. // Пайшоў каток пад масток, // Злавіў рыбку за хвосток. // Ён сам бярэ і жарэ, // А Волечцы не дае* [6, с. 117–118]. Адзначым, што пояс, які часта згадваецца як дарунак, здабыты ў сакральным локусе, з'яўляецца, паводле ўяўленняў беларусаў, магічным прадметам [3, с. 391–392].

Шмат у якіх калыханках прысутнічае матыў атагравання кашэчых лапак на печы, прычым з печчу для ката звязаны непрыемныя прыгоды, напрыклад: *А-а-а-а-а, // Пайшоў каток у лясок, // Памарозіў лапкі, // Скочыў на палаткі, // З палаткаў на печку, // Пабіў бабцы плечкі. // Узяла бабка паленца, // Разбіла катку каленца. // Пайшоў каток скачучы, // За ім бабка плачучы* [6, с. 125]. На печы кот бездапаможны перад мышамі: *Люлі-люлі-люлі, // Палез кот па дулі, памарозіў лапкі, // Палез на палаткі. // Палез бы ён вышай, // дык байца мышаў, // Мышы вушкі адгрызуць // І у запек накладуць* [6, с. 130]. Гэта можна патлумачыць праз недастатковую ўстойлівасць ката перад хтанічнымі сіламі, увасабленнем якіх з'яўляюцца мышы [3, с. 331], што дзейнічаюць на “сваёй тэрыторыі”, калі ўлічыць уяўленне пра печ як пра “пасярэдніка паміж жывымі і памерлымі продкамі”⁹ [3, с. 339].

Распаўсюджаны і матыў “*Пайшок каток на таржок*”, што дазваляе выявіць у вобразе ката ўвасабленне такіх рыс, як спрытнасць, хітрасць. Гэта акалічнасць¹⁰, а таксама факт выканання катом розных даручэнняў, звязаных з перамяшчэннем у прасторы, закрытай для чалавека, збліжае сутнасць вобраза ката з сутнасцю старажытнагрэчаскага боства Гермеса, які лічыцца ўвасабленнем архетыпа трыкстэра.

Тыповая асаблівасць трыкстэра, адлюстраваная ў вобразе ката, бачыцца ў матыве паклёпу, біцця персанажа, які праз гэта можа ўспрымацца як выратавальны пакутнік. Традыцыйным антаганістам кату з'яўляецца бабка, пра

⁸ Функцыя адорвання дзіцяці збліжаецца з функцыяй здабывання культурным героем пэўных даброт. Падобную ролю кот выконвае ў наступным павер'і: “Быў кот і сабака, і ніхто ім есці не даваў, так яны давай у Бога прасіць есці, так Бог скінуў з неба два зерняткаў жыта, а людзі гэта бачылі, тыя зернятка пасадзілі, і ад таго развялося жыта” [7, с. 239]. Гэтая функцыя персанажа сведчыць пра архаічную злітнасць дэміурга і яго ценю ў адным вобразе.

⁹ Мышы былі таксама ўвасабленнем продкаў, якіх, безумоўна, шанавалі, але і асцерагаліся.

¹⁰ Сюды ж адносяцца і тэксты прыкладна таго зместу: *Пайшоў коцік у лясок, // Знайшоў коцік паясок. // Сяму-таму прадаў, // А Валерку дарма даў* [6, с. 108].

што, арамя ніжэйпрыведзенага, сведчаць некаторыя тэксты, звязаныя з печчу: *Біці ката, біці, // На што ўкраў ніці? // Сама бабуля схавала, // На коціка сказала* [6, с. 91]. Адзначым, што, з пункта гледжання тэорыі архетыпаў, бабулю ў калыханках можна ўспрымаць як увасабленне архетыпа “Вялікай маці”, які сімвалізуе хтанічны пачатак, выцеснены ў іншасветную прастору (згадаем функцыю печы). Герой звычайна перамагае вобразы гэтага архетыпа, паказваючы перавагу свядомага над першасным несвядомым. Кот як увасабленне ценю героя дэманструе “перавернутыя” паводзіны дэміурга, таму ні бабуля, ні мышы (у дадзеным кантэксце пералічаныя антаганісты ката атаясамліваюцца з хтанічнымі сіламі) не могуць быць пераможаны трыкстэрам. Паказальна, што побач з вобразам ката ў калыханках паказаны прадметы-атрыбуты жаночага: печ, хуста, ніці.

Сон дзіцяці можа забяспечвацца біццём ката: *Трэба катка біці, біці, // Каб не будзіў каток дзеці. // Трэба катка біці вельмі, // Каб не стукаў каток дзвермі. // Трэба катка на лапцы, // каб не хадзіў на хатцы. // трэба катка на хвасту, // Каб нарубіў хварасту* [6, с. 87]. Дарэчы, матыў працы ката ў гаспадарцы, да якога можна далучыць і сітуацыі запарашэння ката на службу, у тым ліку калыхаць дзіця, даволі пашыраны. Што датычыць біцця, то часта ў тэксце пералічваюцца асобныя часткі тулава ката, па якіх трапляюць удары: *Не хадзі, коцік, на печы, // Буду біці у плечы. // Не хадзі, коцік, на масту, // Буду біці на хвасту. // Не хадзі, коцік, на лаўцы, // Буду біць на лапцы. // Не мні, коцік, падушкі, // Буду драці за вушкі* [6, с. 86]. Прыгадваецца такая асаблівасць трыкстэраў, як пэўная аўтаномнасць частак іх цела – персанаж, такім чынам, не адказвае за дзеянні саматызмаў, можа нават варагаваць з імі. Беларускія народныя прыкметы і павер’і захоўваюць веды пра спецыфічныя ўласцівасці асобных саматызмаў ката: “Цікава, што амаль усім катом (але не кошкам), асабліва чорным, адсякаюць хвасты, бо думаюць, што ў хвастах у іх захоўваецца нячыстая сіла” [8, с. 154]; у выніку дзеянняў, скіраваных на суняцце болю ад зубоў, што рэжуцца, у дзіцяці “хросная матка павінна выцерці дзіцяці вусны сваёй кашуляй або выцерці яму рот каціным хвостом” [8, с. 220]; “яйка, выразанае ў чорнага ката” [8, с. 292] ужываецца для лекавання эпілепсіі; “У пераносі ў чорнага ката з белымі вусамі і белаю палоскаю на верхняй “ляпцы” (сківіцы) ёсць асобная костачка. Варта толькі ўзяць такую костачку ў зубы – і чалавек робіцца нябачны, у той час як добра відаць усе рэчы, якія ён перасоўвае” [8, с. 112]; “Пасеяныя краскі добра ўзыдуць і дадуць прыгожыя кветкі, калі “паскарадзіць” градку лапкаю жывой кошкі ці курыцы” [7, с. 157].

Трыкстэр падманвае сам, а можа стаць і ахвярай штукарстваў: *Люлі-люлі-люлі, // Палез коцік на дулі, // Ката дулі надулі, // У лапцікі абулі* [6, с. 135]. Персанаж можа не знайсці спагады, спачування з боку іншых, як у наступнай калыханцы: *Люлі-люлі-люлі, // Пайшоў кот на дулі. // Памарозіў лапкі, // Пайшоў да Агаткі // Папрасіць латкі. // – Дай, Агатка, латкі // Завярнуці лапкі. // А Агатка не дала, // Па хвосціку надала* [6, с. 126].

Фізічныя пакуты ката могуць быць наступныя: *Хадзіў каток па вароцях // У чырвоненькіх чабоцях. // Упаў кот із варот, // Пабіў спіну і жывот* [6, с. 88]. У некаторых калыханках кот падае з печы, грушы (лезучы па дулі). Каардынаты “станоўчае-адмоўнае” ў вертыкальнай арганізацыі прасторы праяўляюцца, як бачна з прыкладу, праз немагчымасць адпаведна маркіраванага персанажа перамясціцца з “адмоўнага” полюса ў “станоўчы”.

Кот мог зрабіць дзіцяці добра, узяўшы сабе ўсё дрэннае¹¹, як у наступным тэксце: *Пайдзі коця, на вулку, // А дзіця у люльку. // На ката варкота, // А на дзіця дрымота. // На ката безгалоўе, // А на дзіця здароўе. // На ката ўсё ліха. // А ты, дзіця, спі ціха. // Ты, коця, не вурчы, // А ты, дзіця, спі-маўчы* [6, с. 76]. У дадзеным выпадку кот-трыкстэр выконвае функцыю двойніка дзіцяці, яго ценю. Тое ж назіраем і ў наступным павер’і: “Пакуль у хворага на “сушчы” дзіцяці не пачалі мяняцца малочныя зубы, яго лечаць так. Пасля заходу сонца купаюць дзіця ў адвары з “лягушынага крокату” (ікры), у якім непасрэдна за дзіцем купаюць аднагадовую з ім кошку. Зразумела, што “сушчы” пераходзяць на кошку, і яна памірае заместа дзіцяці. Але гэта паслужыць на шкоду хвораму, калі кошка не аднагодка і не аднаго з ім полу” [8, с. 185].

К. Г. Юнг згадвае пра персаніфікацыю вобраза трыкстэра ў некаторых карнавальных персанажах, якія мелі фалічныя атрыбуты [14, с. 343]. Нам бачыцца ў гэтым сувязь трыкстэра з сімволікай плоднасці. У калыханках гэты аспект архетыпа прадстаўлены праз адносіны субстытуцыі вобраза ката з такімі вядомымі ўвасабленнямі плоднасці, як куры, заяц. У наступным тэксце прысутнічае вобраз капусты, які атаясамліваецца з жаночым пачаткам [3, с. 226]: *Ходдзіць каток па сяле // Носіць дзіця ў кашале. // Ходзіць каток па капусце. // Носіць дзіця ў белай хустцы. // Дай катка злапалі, // Дзіця адабралі* [6, с. 70].

Трыкстэр можа ўводзіцца ў межы сакральнага, тым самым карнавалізуючы яго, пра што сведчаць некаторыя рэлігійныя традыцыі (“аслінае свята”, выбар “дзіцячага біскупа”, etc.) [14, с. 339–343]. Сярод фактычнага матэрыялу адзначаны адзіны, але паказальны ў гэтым плане тэкст: – *А каток наш, // Ці ўмееш “Отча наш?” // – Я ўмею лучша вас: // Я ў папа начавай // І “Отча наш” пераймаў* [6, с. 140–141].

Разгледжаныя кантэксты функцыянавання вобраза ката пераконваюць у тым, што калыханка – не толькі жанр, адметны сваім відавочна утылітарным прызначэннем, і форма праяўлення народнай педагогікі¹², але найперш унікальны этнапсіхакультурны феномен. У выніку аналізу калыханак на больш шырокім нацыянальным культурным фоне (з прыцягненнем прыкмет і

¹¹ Параўнаем з наступным павер’ем: “*Як збіраюцца ўваходзіць у новую хату, то наперад пускаюць туды кошку ці ката, каб усе чары ўпалі на голаў гэтай жывёлы. Калі хата была зачарована, то кот ці кошка ўжэ больш не будуць тут жыць*” [7, с. 532]

¹² Так паказана на старонках энцыклапедыі Беларускай фальклору, напрыклад: “У некаторых песнях праз учынкi ката дзяцей вучаць прасцейшым навыкам паводзін: *Ня лезь, каток, на калодку, // Разаб’еш галоўку, // Будзе галоўка балець // І некаму будзе жалець*” [4, с. 710].

павер'яў, аніمالістычных казак¹³) можна лічыць вобраз ката ўвасабленнем архетыпа трыкстэра ў зааморфным кодзе беларусаў. Як вядома, дрэва не жыве без карэння, а народ – без сваёй культурнай памяці, таму даследаванне архетыпаў, калектыўнага несвядомага бачыцца актуальным, асабліва калі нацыянальную культуру ў свядомасці сучаснікаў выцяснюць розныя маргінальныя з'явы.

Літаратура

1. *Бараг Л. Р.* Сюжэты і матывы беларускіх народных казак: Сістэматычны паказальнік / Рэд. І. У. Саламевіч. Мінск, 1978.
2. *Барташэвіч Г.* Дзіцячы фальклор // Дзіцячы фальклор / Рэд. К. П. Кабашнікаў. Мінск 1972. С. 5–33.
3. Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С. Санько [і інш.]; Склад. І. Клімковіч. 2-ое выд., дап. Мінск, 2006.
4. Беларускі фальклор: Энцыклапедыя: У 2 т. / Рэдкал. Г. Г. Пашкоў і інш. Мінск, 2005–2006. Т. 1: Акапэла – Куцця. 2005.
5. Беларускі фальклор: Энцыклапедыя: У 2 т. / Рэдкал. Г. Г. Пашкоў і інш. Мінск, 2005–2006. Т. 2: Лабараторыя традыцыйнага мастацтва – “Яшчур”. 2006.
6. Дзіцячы фальклор / Рэд. К. П. Кабашнікаў. Мінск, 1972.
7. Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і / Уклад., прадм., пераклад., бібл. У. Васілевіча. Мінск, 1996.
8. Зямная дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер'і / Уклад., прадм., пераклад. і паказ. У. Васілевіча. Мінск, 1999.
9. *Костюхин Е. А.* Животные в мире мифа, сказки и басни // Когда звери говорили: Триста семдесят пять мифов, сказок, басен, анекдотов / Сост., предисл., коммент. и указ. Е. А. Костюхина. М., 2004. С. 5–17.
10. *Крук И. И.* Восточнославянские сказки о животных / Акад. наук БССР, Ин-т искусствоведения, этнографии и фольклора. Минск, 1989.
11. *Мелетинский Е. М.* О литературных архетипах. М., 1994.
12. *Франц М. ф.* Архетипические паттерны в волшебных сказках. М., 2007.
13. *Шильман М.* Трикстер, герой, его тень и ее заслуги. Інтэрнэт-адрас: <http://abuss.narod.ru/texthtml/trickster.html>
14. *Юнг К. Г.* Душа и миф. Шесть архетипов / Пер. А. А. Спектор. М., 2005.

Н. Андрэюк

КАГНІТЫЎНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ БЕЛАРУСКІХ ЗАГАДАК ТЭМАТЫЧНАЙ ГРУПЫ ‘СЯМЕЙНЫЯ АДНОСІНЫ’

За тысячагоддзі народ стварыў моўны вобраз свету, у якім адлюстроўваюцца і яго наіўная філасофія, і яго культура, традыцыі, абрады, – адным словам, сістэма адносін чалавека да свету прыроды, да грамадства, сям'і.

Адметнай рысай кожнага народа з'яўляецца сямейны лад, адносіны паміж мужам і жонкай, іх узаемаадносіны з дзецьмі, што яскрава адлюстравана ў вуснай народнай творчасці, у тым ліку і ў загадках. Таму ў дадзенай працы мы і звернемся да тэматычнай групы загадак “сямейныя адносіны”, каб прасачыць і прааналізаваць сямейны лад беларусаў, іх народную мараль і этыкет.

¹³ Факты ў пацверджанне выказанага далей меркавання гл., напрыклад, [1], [10].